



INTERNATIONAL JOURNAL ON THE RURAL
WORLD IN THE ROMAN PERIOD





Fundus. International Journal on the Rural World in the Roman Period

Editorial staff, objectives of the journal and instructions for authors and editorial policy:

<https://www.documentauniversitaria.media/fundus/index.php/fundus/index>

Contact: fundus.journal@documentauniversitaria.net



The texts and images published in this work are subject - unless otherwise indicated - to a Creative Commons Attribution (by) or CC by license. The full license can be found at <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.en>

© cover picture: Mosaic de la vil·la romana del Collet (Calonge i Sant Antoni, Catalunya). Photo: David Mallorquí (Arxiu de la Universitat de Girona).

© texts and figures: authors.

© edition: Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria de la Universitat de Girona, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany, Museu Arqueològic de Banyoles, Ajuntament de Banyoles, Documenta Universitaria.

ISSN: 2938-5296

DOI: 10.33115/a/29385296/2

Girona, 2025



L'ANOMENADA «CRISI DEL SEGLE III» EN EL QUADRANT NORD-ORIENTAL DEL *CONUENTUS TARRACONENSIS* ALGUNES REFLEXIONS I UNA NOVA PROPOSTA

THE SO-CALLED «CRISIS OF THE THIRD CENTURY» IN THE NORTHEASTERN QUADRANT
OF THE *CONUENTUS TARRACONENSIS*. SOME REFLECTIONS AND A NEW PROPOSAL

Josep Maria NOLLA

Membre emèrit de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans
<https://orcid.org/0000-0003-3367-328X>
josep.nolla@udg.edu

HOW TO CITE (APA STYLE):

Nolla, J. M. (2025) L'anomenada «crisi del segle III» en el quadrant nord-oriental del *conuentus Tarraconensis*. Algunes reflexions i una nova proposta. *Fundus. International Journal on the Rural World in the Roman Period*, 2, 3-10. https://doi.org/10.33115/a/29385296/2_01

HOW TO CITE (ISO STYLE):

Nolla, J. M. L'anomenada «crisi del segle III» en el quadrant nord-oriental del *conuentus Tarraconensis*. Algunes reflexions i una nova proposta. *Fundus. International Journal on the Rural World in the Roman Period*. 2025, no 2, p. 3-10. https://doi.org/10.33115/a/29385296/2_01



The texts and images published in this work are subject - unless otherwise indicated - to a Creative Commons Attribution (by) or CC by license. The full license can be found at <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.en>

RESUM

Observar, en un territori reduït i prou ben conegut a nivell arqueològic, que entre la segona meitat del segle II i el darrer terç del segle IV s'abandonaren pacíficament gairebé la meitat dels establiments agrícoles permet plantejar una nova explicació basada en una forta crisi demogràfica general a conseqüència de fases recurrents de pesta.

PARAULES CLAU

crisi segle III, pesta recurrent, col·lapse demogràfic

ABSTRACT

To observe, in a reduced and well-known territory at an archaeological level, that between the second half of the II century and the last third of the IV century, almost half of the agricultural establishments were peacefully abandoned, which allowed us to propose a new explanation based on a fortress general demographic crisis as a consequence of recurrent phases of plague.

KEYWORDS

3rd century crisis, recurrent plague, demographic collapse

INTRODUCCIÓ

L'anomenada crisi del segle III és, de fet, un procés més llarg que hauria tingut el moment culminant a mitjans de la tercera centúria i que va comportar canvis substancials en l'imperi romà que afectaren en major o menor grau la pràctica totalitat d'una societat que s'encaminava devers allò que anomenem antiguitat tardana i, més enllà encara, edat mitjana.

S'accepta plenament que aquell procés s'inicià cap a mitjan segle II i que s'intensificà a partir del principat compartit de Marc Aureli i de Luci Ver (161-169) i continuà, amb diverses atzagaiades al llarg del segle següent. La bibliografia tradicional s'ha fet ressò d'aquesta afectació generalitzada (Millard 1970; Maier 1971; Schiavone 1989; 1991-1992). Les fonts, molt localitzades i, com quasi sempre, menys xerraires del que voldríem, assenyalen diversos fets que van fer-se notar en diferents punts del vastíssim imperi, però que acabaren essent sentits arreu del territori no pas de manera uniforme.

La nostra intenció és analitzar que succeí en una àrea geogràfica determinada —el sector nord-oriental del *conventus tarraconensis* (*prouincia Hispania citerior*)—, un territori abastable i que podem conèixer amb molta profunditat. Els resultats d'allò que acabem observant els podrem confrontar amb les dades generals i amb zones més pròximes per constatar semblances i, si n'hi hagués, divergències (sobre aquest territori i regions circumdants podeu consultar, Diversos autors 2008; Palahí, Nolla i Casas 2008, p. 11-33) (Fig. 1).

Abans que cap altra cosa convé recordar un fet significatiu: la nostra font d'informació és, només, arqueològica. Les fonts escrites són mudes i les epigràfiques, escasses i gens explícites. Així doncs, estarem condicionats per unes dades desiguals i que donen poca informació amb relació a determinades qüestions, però que no es troben manipulades per interessos creats.

Com a segona consideració important, cal assumir que l'àrea geogràfica objecte d'aquest estudi visqué i fruï, sense alts i baixos, una llarguíssima etapa de pau, la *Pax Romana*, que la va mantenir al marge de conflictes bèl·lics i accions violentes que la guerra comporta. Des d'aquest punt de vista, les diferències són notables amb altres províncies de l'imperi.



Figura 1. Plànol general del sector nord-oriental del conventus Tarraconensis on se situen els jaciments esmentats en el text. 1) La Bomba. 2) Summus Pyrenaeus. 3) Les Arenes. 4) Camp de la Bassa. 5) Sant Pere de Montfullà. 6) Puig d'en Rovira. 7) Tolegassos. 8) Mas Aliu. 9) Mas Gusó. 10) Ametllers. 11) Can Ring. 12) Casa dels Moros o Cavorca I. 13) Camp dels Xiprers. 14) Can Pons 2. 15) Sant Quirze. 16) La Vinya del Fuster. 17) Mas de Dalt. 18) Sant Menna. 19) Can Pau Birol o Bell-lloc del Pla. 20) Mas Xirgu. 21) Collet de Sant Antoni. 22) Puig Rodon. 23) Pla de l'Horta. 24) Llafranc. 25) Pla de Palol. 26) La Quintana. 27) Hort d'en Bach. 28) Vilauba.

1. LES DADES. UN RESUM NECESSARI

Agafem com a punt de partida d'aquestes reflexions una publicació relativament recent que analitzava l'època alt imperial, entre August i Dioclecià, en els territoris de les antigues *ciuitates* del nord-est del *conventus Tarraconensis* (*Emporiae*, *Gerunda*, *Aquae Calidae*, *Blandae*) (Burch et al., 2013, p. 237-239), amb algun afegitó puntual. Arqueològicament, hom detectava un progressiu abandonament «pacífic»¹ d'establiments rurals a partir, sobretot, de la segona meitat del segle II i tot al llarg del III. La llista, ordenada cronològicament, és la següent:

¹ Recordem que certa violència no deixa senyals en el registre arqueològic.

La Bomba (Torroella de Fluvià) (Fig. 1.1), un jaciment complex que s'hauria abandonat a mitjan segle II (Burch et al., 2013, núm. 30, p. 277-278, amb bibliografia).

*Summus Pyrenaeus*² (Fig. 1.2), una *mansio*, un establiment oficial lligat al *cursum publicum*, ho hauria estat cap al 200 (Burch et al., 2013, núm. 15, p. 267-270, amb bibliografia) i, més o menys en els mateixos anys, l'establiment agrícola de les Arenes (Roses) (fig. 1.3) (Burch et al., 2013, núm. 21, p. 271-272, amb bibliografia), el del Camp de la Bassa (Foixà) (fig. 1.4) (Burch et al., 2013, núm. 45, p. 316-317, amb bibliografia), la vil·la de Sant Pere de Montfullà (Bescanó) (fig. 1.5) (Burch et al., 2013, núm. 96, p. 364-367, amb bibliografia), l'estatge entorn del Puig d'en Rovira (Quart) (fig. 1.6) (Burch et al., 2013, núm. 114, p. 381, amb bibliografia) i Mas Xirgu, al Pla de Girona (fig. 1.20) (Burch et al., 2013, núm. 111, p. 378, amb bibliografia).

Tolegassos (Viladamant) (fig. 1.7), després d'una pregona decadència de dues generacions (Burch et al., 2013, núm. 32, p. 279-284, amb bibliografia), i Ca n'Aliu (Peratallada) (fig. 1.8) (Burch et al., 2013, núm. 47, p. 317, amb bibliografia), vers el 270-275. Afegim-hi, encara que fos un edifici oficial (*statio*) lligada al control viari, Mas Gusó (Belcaire) (fig. 1.9) que desaparegué, de cop i del tot, en aquell mateix moment (Casas, Nolla i Soler 2018).

A l'antiga vil·la dels Ametller (Tossa) (fig. 1.10) (Burch et al., 2013, núm. 148, p. 436-453, amb bibliografia), hom certifica l'abandonament de la *pars urbana* durant la segona meitat avançada del segle III. Tres generacions més tard, tornà a ser ocupada.

Al costat de Besalú (*Bisuldunum*), una de les poques agrupacions de segon ordre identificada amb seguretat en aquest territori (Burch et al., 2013, núm. 87, p. 348-352), la vil·la de can Ring (fig. 1.11), objecte d'excavacions intensives aquests darrers anys, manifesta, d'ençà de la darrerria el segle II, canvis significatius en relació amb les etapes anteriors, esdevenint exclusivament un establiment rural encarat a la producció. Durant la segona meitat de la tercera centúria s'anà produint un abandonament general amb modestíssimes pervivències i freqüentacions fins

a molt a principis del segle IV (Frigola, Castanyer i Tremoleda 2021).

Un nou exemple, acabat de publicar, mostra, novament, les dificultats d'entendre un procés complex. La Casa dels Moros (o Cavorca I), a Sant Julià de Llor (Bonmatí) (fig. 1.12), semblaria, a través d'allò que ens permeten observar les excavacions realitzades, que era una explotació consolidada, amb un probable edifici termal (sense datar de moment) i un monument funerari més que notable que cal situar vers el 200. I, tanmateix, als inicis del tercer quart del segle III, un col·lapse aparentment inesperat afectà la vil·la que s'abandonà (Augé, Nolla i Casas 2020).

Més imprecises són les dades sobre el Camp dels Xiprers (Santa Llogaia de Terri) (fig. 1.13) (Burch et al., 2013, núm. 127, p. 416), Can Pons 2 (Arbúcies) (fig. 1.14) (Burch et al., 2013, núm. 134, p. 420) o Sant Quirze de Lloret (fig. 1.15) (Burch et al., 2013, núm. 145, p. 435, amb bibliografia) que, en tot cas, no sobrepassarien les darreries de la tercera centúria.

En paral·lel, un 57,5% dels establiments rurals (mínimament) coneguts mostraven una continuïtat provada més enllà del 300. Així doncs, un 42,5% d'aquests jaciments dels *territoria* de les *ciuitates* del quadrant nord-oriental del *conuentus tarraconenses* (*Emporiae*, *Gerunda*, *Aquae Calidae* i, durant un temps, *Blandae*) s'haurien abandonat «pacíficament» entre mitjan segle II i finals del III. En números absoluts, bastant més d'un terç.

Però quin és el valor real de cada una d'aquestes dades? Hi ha, certament, divergències notables entre unes i altres per raó del volum dels treballs fets o per les característiques pròpies del jaciment. Fixem-nos-hi en més detall. La vil·la de Tolegassos (fig. 1.7), del *suburbium* d'*Emporiae*, ha estat completament excavada i detalladament publicada (Casas i Soler 2003). Les dades que ens proporciona són d'immillorable qualitat, però, són extrapolables? Hom constata un progressiu abandonament d'ençà de la darrerria del segle II que hauria conduït, dues generacions després, a l'abandonament. Per què? Sempre hem adduït, per explicar-ho, la seva dependència directa amb el nucli urbà d'*Emporiae* que patí un pregon procés d'abandonament progressiu que afectà des d'inicis del segle II, la ciutat regular (i que abans havia anat despoblant la Neàpolis, l'antic barri portuari). Però aquest argument no ens serveix de res. Ara sabem que

2 Camí de Panissars (La Jonquera).

el nou nucli urbà es concentrà a redós de la nova àrea portuària, a Santa Margarida, a l'altra banda del turó, i que mantingué una notable i llarga dinàmica fins al punt de sortir reforçada d'una situació complicada que, tanmateix, pogué superar. Com a mínim des de final del segle IV *Emporiae* era seu episcopal cosa que dona una excel·lent idea del dinamisme i importància de la ciutat. Deixà anar llast, pesos morts, per reviscolar-se.

Tornem a Tolegassos (fig. 1.7). Per acabar-ho d'adobar, dues o tres generacions després d'haver-se deshabitat, el lloc tornà a ser puntualment ocupat amb una finalitat diferent. L'amo del *fundus* continuava explotant les terres des d'un altre lloc, d'una altra manera i, puntualment, tingué necessitat d'aprofitar les velles ruïnes. Ens ho confirma, també, el manteniment de l'antiga necròpolis de la vil·la, la Vinya del Fuster (fig. 1.16), on, encara, durant aquella nova etapa s'hi efectuà un enterrament perfectament canònic i que encaixava harmònicament amb el conjunt (Nolla, Casas i Soler 2012, inhumació núm. 39, p. 146-148, fig. 143 i p. 144; Burch et al., 2013, núm. 32, p. 282-284, amb bibliografia).

Semblantment a Ametllers (fig. 1.10) (Palahí i Nolla 2010), on la *pars urbana* fou abandonada durant tres generacions, però, en canvi, la *fructuaria* continuà funcionant, tal com l'explotació del *fundus*. I, fins a cert punt, passaria, semblantment, a Sant Pere de Montfullà (Bescanó) (fig. 1.5), on cap indici podia fer sospitar del col·lapse de l'establiment (Nolla et al., 2003). Però anem amb compte, es tracta d'un jaciment enorme i hi ha indicis que fan possible pensar en què l'abandonament potser només hauria afectat determinats sectors i no tot el conjunt.

Per què la vil·la de Ca n'Aliu (fig. 1.8) (Burch et al., 2013, núm. 47, p. 317, amb bibliografia) entrà en crisi i Mas de Dalt, no (Canapost) (fig. 1.17) (Burch et al., 2013, núm. 48, p. 318), dues vil·les notables situades ben a prop una de l'altra? O Sant Pere de Montfullà (fig. 1.5), en relació amb Sant Menna de Vilablareix (fig. 1.18) (Burch et al., 2013, núm. 120, p. 397-402) o Can Pau Birol (fig. 1.19) (Burch et al., 2013, núm. 110, p. 377), unes i altres al Pla de Girona?

Sobre la *mansio* de Camí de Panissars (fig. 1.2), les dades obtingudes són prou bones, però, tinguem-ho present, no fan referència a un establiment agrícola i, per tant, és un edifici amb una dinàmica diferent. La *statio* de Mas Gusó (fig. 1.9) seria un cas semblant. Però un cas

i altre denoten canvis que afectaren també establiments públics lligats al servei dels camins i dels viatgers.

Resumint. Més d'un 40% d'edificis d'aquell territori s'abandonaren en cent cinquanta anys, un important daltabaix que serveix per assumir l'existència d'una llarga crisi que afectà aquest territori i que comportà diversos moviments per assegurar la superació d'unes dificultats determinades i que exigiren el lent abandonament d'un nombre important d'establiments rurals arreu de l'àrea analitzada.³

Quines foren les causes? Per què s'allargà considerablement en el temps (cinc generacions)?

Abans de continuar aquest camí ens convé posar de manifest l'altra cara de la moneda. Al costat dels conjunts que s'abandonaren, tots els altres continuaren existint fins ben entrat el baix imperi i uns quants, molts, foren objecte de reformes importants que significaren ampliacions, millores i inversió en luxe que podríem definir, modificant les paraules del poeta, com la incorporació d'allò urbà al camp (*urbs in rure*).

Ressenyem les notícies. Observem en multitud d'establiments i, concretament, en les *partes urbanae*, reformes substancials, de vegades de gran abast, i una notable inversió en luxe amb sales d'aparat bellament decorades o *balnea* privats.⁴ Si fos un únic cas, podríem obviar-lo. Nogensmenys, es tracta d'un conjunt nombrós d'exemples que exigeixen una explicació. Fem-ne un ràpid recordatori: Collet de Sant Antoni (fig. 1.21) (Calonge) (Prat, Palahí i Nolla 2018, p. 47-75), Puig Rodon (Corçà) (fig. 1.22) (Burch et al., 2013, núm. 43, p. 314-315), Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) (fig. 1.23) (Costa et al., curadors, 2019), Ametllers (Tossa de Mar) (fig. 1.10) (Palahí i Nolla 2010), potser Llafranc (fig. 1.24) (Burch et al., 2013, núm. 57, p. 320-322), foren objecte de remodelacions importants. D'altres notables establiments rurals, de vegades ben excavats, no ho podem assegurar, deixant de banda una llarga i, sovint, potent continuïtat (Pla de Palol (fig. 1.25), La Quintana (fig. 1.26), església de Sant Menna (Vilablareix) (fig. 1.18), Hort d'en Bach (Maçanat de la Selva...) (fig. 1.27). Vilauba (Camós) (fig. 1.28) posa de manifest la notable capacitat de recuperació després d'un incendi que afectà una part de l'edifici que proven, pensem, la solidesa de l'explotació que aprofità

3 En efecte, aquells jaciments afectats es localitzen un xic arreu i tant en els suburbis com més enllà.

4 En fem referència més avall.

un dalta baix inesperat per efectuar canvis substancials (Castanyer i Tremoleda 1999; Burch et al., 2013, núm. 123, p. 408-410; Nolla et al., 2016, núm. 133, p. 495-497).

És difícil d'acceptar que tots els propietaris d'aquelles vil·les es posaren d'acord per magnificar la part privada dels seus edificis. Podria tenir a veure amb un canvi generalitzat de *domini*, conseqüència de les expropiacions i confiscacions de Septimi Sever? Les noves circumstàncies del temps afavorien la inversió no tant en els nuclis urbans, com sempre s'havia fet, sinó en les mateixes *domus* i en les mateixes vil·les? Són possibilitats a considerar que no podem provar documentalment, però que mostren clarament, segons pensem, que el camp, les terres, l'agricultura i la ramaderia continuaven essent una inversió i un lloc adequat per practicar l'*otium*, una manera de viure característica de les classes dirigits.

Per descomptat que es tracta d'un procés complex, però en general s'ha interpretat com un procés de concentració de la terra entorn d'algunes *villae* que s'haurien desenvolupat com a centres territorials rurals. Aquest procés de concentració de la propietat de la terra s'ha posat en relació amb el model latifundista (Brogiolo i Chavarría 2008, p. 195).

Recentment, s'ha analitzat la zona del nord-est de la Tarraconense i una visió general d'aquesta àrea, més àmplia, indica alguns procediments habituals en la transformació dels patrons d'assentament, com ara, una gran reducció dels assentaments rurals durant el segle III, i recuperació a partir del segle IV, però a escala menor respecte als segles I-II; una reducció important de *villae* durant el mateix període, però a escala menor en comparació amb la resta de zones rurals; màxima continuïtat de les vil·les i establiments situats a prop de zones al·luvials i especialment a prop de les principals vies romanes; un augment de zones de luxe en algunes vil·les a partir del segle IV, però també alguns processos de transformació de zones residencials a industrials en altres; i també un augment de la superfície mitjana de terra controlada per qualsevol de les vil·les supervivents (a partir del s. IV dC), un possible procés de concentració de terres (Carrasco i Olesti 2023, p. 179).

Amb les dades que hem exposat anteriorment de l'àrea gironina, no hi ha lloc per suposar una crisi de l'agricultura i de la ramaderia que podria haver explicat aquell degoteig d'abandonaments. En cas d'haver existit, tot hauria estat més traumàtic i molt més concentrat en el temps.

Podria ser conseqüència d'una crisi general del comerç? Totes les dades que tenim a les mans ho desmenteixen. No hi ha indicis en favor d'una possibilitat que, d'altra banda, no observem enlloc.

2. LA NOSTRA PROPOSTA

Les dades aplegades —unes quantes de qualitat obtingudes en excavacions recents i en extensió— ens mostren un panorama globalment uniforme, però, no cal dir-ho, amb peculiaritats pròpies en cada un dels jaciments. A partir de mitjan / tercer quart del segle II constatem l'abandonament puntual d'alguns jaciments, un degoteig que té continuïtat fins al darrer terç de la centúria següent. En quasi tots els casos, quan tenim notícies fermes, es tracta d'un abandonament radical que ens obliga a imaginar el trasllat dels que l'habitaven a un altre lloc. Només a Tolegassos (fig. 1.7) i potser a can Ring (fig. 1.6) podem resseguir una lenta davallada cap a la desaparició final a través d'una manca d'inversions i una decadència continuada durant dues o tres generacions. Moltes més vegades sembla un final abrupte, de cop. A Ametllers (fig. 1.10) la situació és diferent. A la darrereria del segle III la *pars urbana* fou abandonada, però la *pars fructuaria* i, versemblantment, la *pars rustica* continuaren en ús i el *fundus* explotat. I convé tenir present que vers el 200 aquell sector de l'edifici havia estat objecte de notables reformes que embelliren el conjunt. Aquesta situació durà uns tres quarts de segle o un xic més i l'edifici posterior és, ben bé, tota una altra cosa, lluny de la magnificència anterior. Són, en un cas i altre, processos que s'expliquen per la seva pròpia dinàmica, però que coincideixen en el temps i, potser, com un marc de fons ineludible, afectats per fets més generals que podien haver corcat una situació abans estable.

I, paradoxalment, durant aquest període d'un segle i mig, al costat d'aquelles estacions que s'anaren deshabitant, moltes altres foren objecte de reformes importants, moltes vegades d'una gran intensitat. Una part important dels *balnea* rurals que coneixem s'han de situar en aquests anys (Vivó et al., 2006) i la major part dels paviments d'*opus tessellatum* en vil·les amb cronologies fermes s'ha de situar a cavall del 200. I

totes aquestes vil·les continuaren actives durant bona part del baix imperi. Hauríem de convenir que no hi hagué al camp, en aquestes contrades, una crisi agrícola específica que hauria afectat tots els establiments rurals i no, només, uns quants i que difícilment hauria tingut tan llarga durada. I, tanmateix, més d'un terç d'aquelles vil·les desaparegueren durant aquell segle i mig.

I quina pogué ser aquesta causa? De fet, només una ens sembla possible en tractar-se d'un fet general que afectà globalment vastes àrees de l'imperi i que actuà insidiosament durant una llarga etapa sense que pogués ser resolta. Proposaríem veure-hi l'efecte, continuat i recurrent durant uns quants anys, de l'episodi de pesta que afectà el món mediterrani durant el principat de Marc Aureli i més enllà. Les fonts, més mudes del que voldríem, són, tanmateix, contundents a l'hora d'explicar la virulència d'aquell episodi que delmà de manera indiscriminada el món romà (Lo Cascio 1991, p. 707-710; Harper, 2019, amb bibliografia).⁵ Les altres desgràcies, entre les quals la guerra i la fi de l'òptim climàtic, van acabar de complicar la situació.

Hem de suposar que el territori que estem analitzant, àrea de pas travessada de nord a sud per la Via Augusta, pel camí d'una total importància, amb una llarguíssima costa i nombrosos ports, s'hauria vist afectat cruelment per aquella pandèmia. La mortaldat hauria mossegat la gent que habitava aquestes contrades amb un efecte que, de retop, s'hauria acabat fent més evident al camp que a les ciutats, on els buits deixats pels morts devien ser, almenys en part, ocupats per gent de l'ager. L'escassetat general de mà d'obra hauria obligat a prendre determinis per reorganitzar la situació.⁶ Alguns establiments, algunes terres, foren abandonats en benefici d'uns altres. En les condicions de l'època, la recuperació hauria estat molt lenta, imperceptible, i, potser inabastable, agreujada per una situació global de crisi política que no l'afavoria. De fet, la pesta castigà la demografia de l'imperi que no pogué recuperar la situació anterior.

Cada un dels jaciments té la seva història, però dins d'un marc global on la manca de mà d'obra, com a conseqüència, principalment, de la pesta, obligà a l'única solució possible: deixar anar llast per permetre que el globus voli.

BIBLIOGRAFIA

- Augé, A., Nolla, J. M i Casas, J. (2020). *Una vil·la romana a la Selva: Casa dels Moros o Caverca I a Sant Julià de Llor-Bonmatí*. Girona (Estudis Arqueològics, 13).
- Brogiolo, G.P. i Chavarría, A. (2008). El final de las villas y las transformaciones del territorio rural en Occidente (siglos v-viii). A: Fernández, C., García, V. i Gil, F. (eds), *Las villae tardorromanas en el Occidente del Imperio, Arquitectura y función*, Gijón, 193-214.
- Burch, J., Casas, J., Castanyer, P., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Simon, J., Tremoleda, J., Varena, A., Vivó, D. i Vivo, J. (2013). *L'alt imperi al nord-est del Conuentus Tarraconensis. Una visió de conjunt*. Girona.
- Carrasco, J.M. i Olesti, O. (2023), Late antique villae in the Ager Tarraconensis. Territorial and fiscal transformations, *PCA, European Journal of postclassical archaeologies*, volume 13/2023, 177-204.
- Casas, J., Nolla, J. M. i Soler, V. (2018). *La statio romana de Mas Gusó. Vigilancia y control del territorio de Ampurias, Hispania Citerior, desde el siglo II a.C. al siglo III d.C. Estructura, secuencia e interpretación*. Oxford (BAR International Series 2890).
- Casas, J. i Soler, V. (2003). *La villa de Tòlegassos. Una explotació agrícola de època romana en el territori de Ampurias*. Oxford (BAR International Series 1101).
- Castanyer, P. i Tremoleda, J. (1999). *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple d'ocupació i explotació romana del territori a la comarca de Pla de l'Estany*. Banyoles.
- Costa, A., Palahí, L., Nolla, J. M. i Vivó, D., curadors (2019). *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu*. Girona (Sèrie Monogràfica 29).
- Diversos autors (2008). *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy*. Girona (Studies on the Rural World in the Roman Period 3).
- Frigola, J., Castanyer, P. i Tremoleda, J. (2021). *La vil·la romana de Can Ring o dels Pompeu Satrió (Besalú). Les dades anteriors a l'excavació programada*, Girona (Estudis Arqueològics, 14).
- Harper, K. (2018). *El fatal destino de Roma. Cambio climático y enfermedad en el fin de un imperio*. Barcelona (= *The Fate of Rome. Disease and the End of an Empire*. Princeton, 2017).

⁵ Caldria afegir-hi canvis climàtics que actuen a més llarg termini i que, de moment, són més difícils de resseguir en territoris molt determinats.

⁶ Observem a Girona que durant l'episodi de pesta negra de 1348, la ciutat aguantà la davallada demogràfica amb gent arribada del camp que era reclamada a ciutat amb bones possibilitats de trobar feina ben pagada.

- Lo Cascio, E. (1991). Fra equilibrio e crisi. A: Schiavone, A. (ed.), *Storia di Roma. 2. L'impero mediterraneo. II. I Principi e il mondo* (p. 701-731). Torí.
- Maier, F.G. (1971), *Las transformaciones del mundo mediterráneo. Siglos III / VIII*, Madrid, (Historia Universal Siglo XXI, volum 9).
- Millard, F. (dir.) (1970), *El imperio romano y los pueblos limítrofes. El mundo mediterráneo en la Edad Antigua, IV*, Madrid, (Historia Universal Siglo XXI, volum 8).
- Nolla, J. M., Casas, J. i Soler, V. (amb la col·laboració de J. Grau) (2012). *Post mortem. La Vinya del Fuster: l'espai funerari de la uilla de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*. Girona.
- Nolla, J. M., Patiño, C., Sagraera, J. i Vivó, D. (2003). *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, Gironès)*. Girona (Estudis Arqueològics, 5).
- Nolla, J. M., Burch, J., Palahí, L., Amich, N. M., Canal, E., Casas, J., Castanyer, P., Sagraera, J., Sureda, M., Tremoleda, J., Vivó, D., Vivo, J., Costa, A., Prat, M., Simon, J. i Varenna, A. (2016). *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Diocleciana a la mort de Carlemany*. Girona.
- Palahí, L. i Nolla, J. M. (2010). *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*. Tarragona (Documenta 12).
- Palahí, L., Nolla, J. M. i Casas, J. (2008). El camp al segle III. Reflexions en veu alta. Dins *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy* (p. 11-33). Girona (Studies on the Rural World in the Roman Period 3).
- Prat, M., Palahí, L. i Nolla, J. M. (2018). Una vil·la romana paradigmàtica al Collet de Sant Antoni (Calonge). Primeres impressions. *Estudis del Baix Empordà*, 37, 47-75.
- Schiavone, A. (dir.) (1989). *Storia de Roma. 4. Caratteri e morfologia*. Torí, Giuglio Einaudi editore.
- Schiavone, A. (dir.) (1991-1992), *Storia di Roma. 2. L'impero mediterraneo*. Torí, Giuglio Einaudi editore (2 volums).
- Vivó, D., Palahí, L., Nolla, J. M. i Sureda, M. (2006). *L'aigua i conjunts termals a les ciuitates d'Emporae, Gerunda i Aquae Calidae*. Girona.

FONTS DE FINANÇAMENT

Aquesta recerca no ha rebut fonts de finançament extern.

CONFLICTE D'INTERESSOS

Els autors declaren que no hi ha cap conflicte d'interessos.